

скривена звона или да нова набави и обеси о импровизоване звонаре, уз велико славље и народно весеље, иако су се Турци бунили и претили.¹⁵⁸ У почетку у Милошевој Србији није било ливаца. Звона су наручивана са стране.¹⁵⁹

Од овог времена цркве брвнаре стичу у Србији један нов архитектонски елемент — вертикалу која и са руристичке тачке гледишта даје целом насељу нов акценат.

ДАТИРАЊЕ ЦРКАВА БРВНАРА

Година градње и обнове

На основу чега одређујемо када је подигнута једна црква брвнара? Реч је, наравно, о онима које су се сачувале, јер о другима можемо то сазнати само на основу писаних извора, а донекле и на основу предања. Подаци могу бити веома различити, више или мање одређени, те



21. Покајница: Икона св. Ђорђа са записом о изградњи цркве — »Pokaјnica«: Icône de St. Georges avec inscriptions relatives à la construction de l'église.

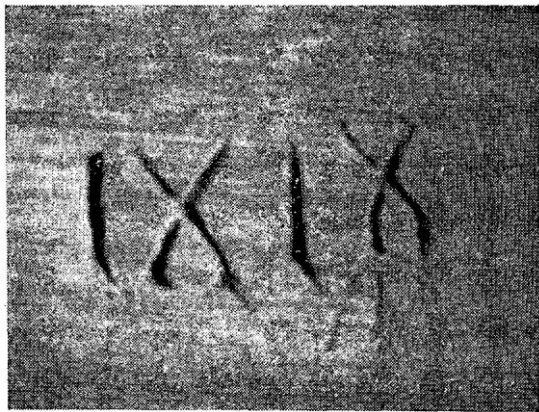
им се према томе може поклонити већа или мања пажња или значај.

Најпоузданији су писани извори, и то они аутентични, који се налазе на самом објекту. Када је, на пример, у дрвету уоезано: „градити се 1821“ (Доброселица), или је на уграђеној олтарској икони уписано: „сије церков огради господарј Вуица за спомен 1818“ (Покајница), онда се то може са сигурношћу узети кар година када је црква подигнута (сл. 21, 22, 23).

Још прецизније податке налазимо у Миличиници. На довратнику је урезано: „Неимар бист Игнат Петровић постави се темел августа 23 1791 љета“. У своду наоса записано је првеном бојом: „1792 љета мца августа 23 дне совершија црв поп Свето положи труд“. На другим дверима урезано је да „поп Свето соверши церков м. 1794 августа 27“, што се свакако односи на унутрашње уређење, а на основу записа у Триоду видимо да је „осветио цркву 2 фебруаре 1799 г. свештеник Миличански О. Иеротие“.¹⁶⁰ Из ових веома исцрпних података сазнајемо да је црква подигнута за годину дана, да је требало још годину дана за њено унутрашње уређење, свакако за израду иконостаса и других потреба, а да су од тога времена прошле читаве три и по године до њеног освећења.

Пример из Миличинице веома је поучан, јер нам омогућује да оценимо приближно трајање радова и на другим сличним црквама. Година освећења, међутим, није тако поуздан доказ на основу кога можемо знати када је једна црква грађена, јер нам баш овај пример у Миличиници казује да је црква подигнута неколико година раније. Други примери могу показати још већи временски размак, уколико освећење није извршено непосредно после довршења храма, што би и било најлогичније.

Само на основу године уписане на иконостасу, првенствено на дверима, нисмо увек у стању да сазнамо време гра-



22. Покајница: Зарез у трему, са ознаком 1818. године — »Pokajnica«, 1818: Chiffres entaillés dans le bois du portique.

ђења цркве. Обично су иконе и двери сликане непосредно после подизања објекта, као што је био случај у Миличиници. Најчешће бива да је црква подигнута годину-две раније. Међутим, покаткада су иконе сликане у дужем временском периоду. У Севојну је зограф Симеон поједине делове иконостаса сликао 1772. године, а друге тек седам година доцније.

Треба бити веома обазрив када су у питању иконе у чијим записима није назначен храм коме су приложене, јер се може врло лако десити да у једну цркву залута икона из друге цркве, или икона која и није везана за један одређени храм, већ је поклон који је дошао незнано одакле.

Записи се најчешће налазе на дверима, а оне су често старије од црквене грађевине, јер су припадале ранијој цркви на чијем је месту доцније саграђена. Двери су чак могле припадати и потпуно другом храму, који је постојао на ком другом месту. Како се уметничкој изради двери у пуно случајева придавала већа пажња но осталим иконама, понекад је тешко оценити јесу двери рађене кад и остале иконе. Позната је чињеница да се двери највише поштују, те се приликом обнове црква чувају и поново постављају, иако се остале иконе сликају изнова. Стога, ако су стручњаци оценили да у Гораждевцу двери припадају XVI—XVII веку, то још не значи да је и црквена грађевина исто толико стара. За црквицу у Кућанима знамо да је обновљена 1832. године, иако су јој двери још из 1780. године. У Сечој Реци

двери и надвратник нису ни прављени за ту цркву, већ су пренети из Херцеговине.¹⁶¹ Има и обрнутих случајева, да је црквена грађевина старија од њеног иконостаса. То су најчешће новије иконе без веће вредности.

Друге податке, на основу којих одређујемо годину грађења неке цркве брвнаре, можемо тражити међу записима на разним црквеним утварима. Записи могу бити од значаја и ако се налазе у појединим црквеним књигама или летопису, или на посебним плочама које су постављене приликом некакве обнове или годишњице (Лозовик). Са овим познијим записима треба бити обазрив јер су покаткада произвољни. Дешава се да свештеник запише понеки податак који није проверен. У разним пописима, шематизмима и осталој литератури из XVIII и XIX века које смо више пута наводили, наилазимо на многе податке о животу црква брвнара.

Дешава се да поједини извори различито пишу о истим стварима. Године се много пута не слажу. Међутим, и овде не мора бити нетачности. Ако је у питању мањи временски период — раздобље од једне, две или три године — неслатање може наступити услед тога што се један податак односи на почетак градње, други на крај, трећи на потпуно довршење храма заједно са иконама и осталим утварима, а четврти на освећење цркве. Ако је пак у питању дужи временски период, период од неколико деценија и читавог једног века, као што је случај у Рачи Крагујевачкој (1727 и 1827), то може значити да је на истом месту грађено, односно обнављано више храмова. Појам обнове означава врло често потпуно нову грађевину подигнуту на истом месту, услед чега и може доћи до различитих тумачења изградњи, обнове и поправки једне цркве брвнаре.



23. Рача Крагујевачка: Црвени запис са таванице трема — »Rača Krugujevačka«: Inscription au rouge au plafond du portique.

Гробља, различити подаци о животу једног насеља и народна предања могу нам у знатној мери помоћи приликом датирања цркава. Свакако да у предањима има пуно произвољности, проузрокованих маштом која је у народу веома развијена, али готово никада та предања нису производ једне неосноване уобразиље. Ма колико ова изгледала фантастична на први поглед, у основи ипак садрже истине, која је свакако нешто извитоперена, те је човек не сме у потпуности примити, али мора о њој водити рачуна.

Грађевина којој ценимо старост најбоље сама о себи говори. Анализирајући поједине архитектонске, конструктивне

и технолошке елементе оних црквених грађевина за које је расположено историјским подацима и упоређујући их са истим елементима црквених грађевина чија старост није позната, у стању смо, на основу искуства, да и за ове друге одредимо деценију или четвртину века којој би могле припадати, а да при томе не учинимо већу грешку.

Према томе, да бисмо били у стању да једној цркви брвнари што тачније одредимо старост, потребно је проучити све податке до којих је могуће доћи, па на основу критичке анализе и међусобног поређења самих споменика одредити се за годину која би, по нашем кишљењу, најбоље одговарала, односно била најприближнија истини.

¹ Јиречек I, 126.

² Јиречек I, 130.

³ Историјски договор за Таковски устанак извршен је у близини таковске цркве брвнаре.

⁴ Бела Црква, Црквица, Црквеница, Манастир Манастирци, Манастириште, Бели Манастир итд. (Јиречек III, 225).

⁵ У Србији су се они звали „трг“ или „панађур“, а падали су уочи извесних празника. Вашарске таксе доносиле су приходе манастирима и црквама (Јиречек III, 194; ⁶ Теодосије,¹⁵⁶

⁷ Ст. Станојевић, Свети Сава, Београд 1985, 28/42”.

⁸ Доментијан,¹⁰³

⁹ Данило II, 286.

¹⁰ Јиречек III, 272.

Црква се помиње у хрисовуљи цара Стефана Душана којом оснива манастир св. Архангела Михаила у Призрену, 1348. Речено је само; „и штетне су дрвеноу цркв“ (СТЕФАН, 274).

¹¹ Велики дрвени крст у Дечанма из XVI века; масиван је и врло добро очуван, величине 210/12 cm. Облик му је једноставан, али су на његовим површинама изрезани орнаменти и дуга легенда од изванредно стилизованих слова, која нам тумаче овај монументални рад Никодимов из 1565. године, израђен за манастир Дечане по вољи монаха светогорца Нестора (подаци кустоса А. Василић).

¹² Љубинковићи, Д. Каменица, 58.

¹³ Трем са модела у самој цркви, рађен у размери око 1:50. Његове десне делове делимично заклањају ктиторови прсти, но и поред тога јасно се могу реконструисати покривени фрагменти дрвне архитектуре. Трем са модела над припратом нешто је крупнијих размера., Код; њега глава другог ктитора потпуно заклања средину његове доње половине.

¹⁴ Вероватно је први модел вернији, јер сликар иначе не би наглашавао другачији средњи стубац.

¹⁵ Све дрвене површине обојене су окером, док су цртеж и разни орнаменти наглашени мрко. Трем је широк колико и црква —

око 6,5 m. Судајући по постојећим вратима на западној фасади цркве, спрат у трему могао је бити на висини од око 3,5 m. од земље. Приликом недавно изведених конзерваторско-реставраторских радова откривени су камени темељи трема. њихова западна страна налази се на око 3,5 m. од цркве, тако да бисмо на основу модела и сачуваних трагова били у стању да прилично тачно реконструиремо ову нашу значајну средњовековну црквену архитектуру у дрвету. Радови су извођени под руководством конзерватора арх. Слободана Ненадовића и сликара Бранислава Живковића 1956—1958) С.М.Н.⁵⁵

¹⁶ Према подацима и калку арх. Бранислава Вуловића.

¹⁷ Караџић I, 159.

¹⁸ Караџић, 195.

¹⁹ Троноша, Вољавча и др.

²⁰ Милица, сестра Милоша Обилића, која се у овом селу удала, пошто је остала удовица подигла је на Милошевом имању спомен-цркву (Павловић, Колубара, 795). Бероватно да је и ова црква била дрвена.

²¹ Раја чак није смела да носи ни одећу живљих боја, иако је за то имала могућности.

²² Цвијић, Антропологеографски, XLVII.

²³ Поред сликарства представљеног на дверима, једини израз уметности њене архитектуре испољен је у прозорским розетама изрезаним из талпи.

²⁴ Види грађу.

²⁵ Карић, 782.

²⁶ Нису цркву срушили Турци, него време, јер је постала трошна. После 200 година само јој се траг знао. На том месту подигнута је новај црква у спомен 200-годишњице Бајове смрти (1688) (Податак књижевника Новице Шаулића).

²⁷ Грујић (1718—1739), 174. Овај догађај треба да се одиграо крајем 1690. године, када је, за време аустро-турског рата (1683—1699), Тузлић преотео Београд од Аустријанаца.

²⁸ Руварац, 145.

²⁹ Руварац, 143.

³⁰ О свим овим црквама биће појединачно говора у грађи.

³¹ Дероко, Монументална, 301.

³² Бошковић, 113.

³³ Руварац, 167.

³⁴ Руварац.

³⁵ И о овим црквама биће појединачно говора у грађи.

³⁶ Према подацима др Милана Влајинца, клофтер (*die Klofter*) је стара мера која се код нас помиње још од 1727. године, а која одговара хвату, сежњу или растегају. Овде је реч о бечком клофтеру од 6 стопа, који по аустријском закону из 1871. износи 1,896 m. или округло 1,90 m. *Шух* (*der Schuh* – ципела) – код нас стопа – износи 1/6 клофтера, односно 12 цола – палача, што чини 31,66 cm. или округло 31,5 cm. *Педаљ* је једна од најстаријих народних мера; она износи 18–25 cm. – просечно 20 cm. Према овим мерама ¹ метар износи 3 стопе и 2 палца (1881). *Аршин* износи 0,66 m.

³⁷ Руварац, 144

³⁸ Руварац, 144.

³⁹ Руварац, 115.

⁴⁰ Грујић (1718–1739), 176.

⁴¹ Руварац, 110.

⁴² Вујић, II, 123.

⁴³ Петровић, Колубара, 181.

⁴⁴ Види грађу.

⁴⁵ Види грађу.

⁴⁶ Пантелић, 1791–1794, 153.

⁴⁷ Душан Пантелић, 1794–1804, 108, 113,

За све ово време, православна црква у београдском пашалуку била је под руководством грчке цркве, али епископи, свештеници и калуђери остајали су углавном Срби. Постојале су две епархије: београдска и ужичко-ваљевска или шабачка. Оне су се делиле на нахије, односно диштрикте. На основу таквих територијалних подела вршени су и поменути пописи цркава.

⁴⁸ Види подробније описе појединих ових цркава у грађи.

⁴⁹ Грујић, Војводина II, 367

⁵⁰ Грујић, Војводина II, 352.

⁵¹ Црквица је донедавна одолевала времену на тешко приступачном острвцу Обедске баре код Купинова (некадашњег Купиника).

⁵² Види грађу.

⁵³ Према казивању проте Јована Живановића, Бешка 1956.

⁵⁴ Види грађу.

⁵⁵ Види грађу.

⁵⁶ Грујић, Војводина II, 351. Извештај путописца Герлаха (1573) и црквена споменица (1754).

⁵⁷ Петровић–Кашанин, 30.

⁵⁸ Стојановић, бр. 5305, 98.

⁵⁹ Поповић, Будим, 212.

⁶⁰ Мајсторима је дато 50 форинти, а укупна вредност свих наведених радова заједно са докупљеним материјалом изнела је око 270 форинти, што је свакако представљало приличан издатак за српску трговачко-војничку колонију која је у тим крајевима живела (Грујић, Војводина II, 351, 401).

⁶¹ Поповић, Војводина II, 91, 102.

⁶² Види грађу.

⁶³ Петровић, Финансије, 765.

⁶⁴ Николајевић–Каменски, 21.

⁶⁵ Иако се под овом годином не може више подразумевати време првог устанка, цркву приписујемо томе добу, јер му је по свему ближа од Милошевог, које ће после тога наступити.

⁶⁶ Види грађу.

⁶⁷ Из тих разлога и нисмо смели уврстити међу цркве брвнаре оне у Богатићу, Глоговцу, Засавици итд.

⁶⁸ Вујић II, 32.

⁶⁹ Не зна се тачно колика је површина Србије била прекривена шумом. Рачуна се приближно са $\frac{2}{3}$ укупне површине земље, што износи најмање 3,220.000 ха. Дрво се у све јачој мери почиње употребљавати у целокупном грађевинарству. На првом месту истичу се хрестове шуме. Букове шуме су биле другоразредног значаја. Четинара је исто тако било мање. Проф. Симеуновић закључује да су шуме „представљале у прво време стварање нове државе главни ослонац политичког (војничког) стварања Србије, а доцније основицу њеног економског и културног развоја.“ (Симеуновић, 216–226).

⁷⁰ Ђорђевић, СКЗ, 118.

⁷¹ Пирх, 57.

⁷² Пирх, 96.

⁷³ О свакој од побројаних цркава појединачно су изнети прикупљени подаци у грађи.

⁷⁴ Вујић II, 172; Магарашевић, 55.

⁷⁵ Вујић II, 172.

⁷⁶ Стилизовани геометријски и биљни елементи узети су из народне уметности, или су преко Осаћана примљени из ислама. То све заједно пружа нову лепоту и освежење овој скромној архитектури и једноличној боји дрвета.

⁷⁷ То су разрађени и добро укомпоновани иконостаси, а такође и посебне иконе на дрвету – дела солидних сликара оног времена.

⁷⁸ Током XIX века површина шуме нагло се смањује, а на њен рачун повећава се површина зирантне земље. Највеће промене претрпела је хрестова шума, чија је грађа највише цењена и тражена. У току једног века, од почетка XIX до почетка XX века, шумски фонд Србије смањен је за више од половине – на око 1,500.000 ха, односно нешто преко 30% од укупне површине земље. Године 1905. процентуални однос појединих врста шума изгледао је овако: букова 60%, хрестова 25%, остала лишћарска шума 5% и четинарска 10% од свих шума. Према статистичким подацима из 1945. године, површина шума још се више смањила. Она износи 1,269.969 ха (Симеуновић, 216–226, 133).

⁷⁹ И о овим храмовима биће више речи грађи.

⁸⁰ Караџић, Рјечник, 408.

⁸¹ Оваквим општим сеоским мобама прибегавало се раније готово свуда, ради грађења или оправке цркава и манастира, што се уосталом још и данас чини, иако у смањеном и измењеном облику.

⁸² О некадашњим мобама пише др Милан Влајинац. Оне нису принудне већ добровољне, а сазивају се првенствено за пољске радове — у овом случају и на црквеним имањима. Црквену мобу спомине и народна песма, певајући о томе како је

„Девојчица намолила мобу,
Да у селу зидају капелу”.

Влајинац, Моба, 40, 77—79). Поред добровољних моба, др Влајинац говори о згону или кулучењу ван места становања. Тај је рад увек био награђиван, што доказује и народна песма. Немамо основа да верујемо да су на овај начин морале да се подижу и цркве брвнаре — парохијски храмови најскромније врсте. Касније, за време кнеза Милоша, има више помена о настављеној народној сарадњи при грађењу или оправкама манастира или цркава, и то по старој, средњовековној традицији — кулучењем. Па и за то доба се не наводе примери цркава брвнара (Влајинац, 45, 223).

⁸³ Народ их ипак поштује, али не у довољној мери, поготову када се поред ових налази нова, већа црква — по његовом мишљењу много лепша и од веће вредности.

⁸⁴ Грујић (1718—1739), 174.

На више места је у београдској митрополији „црков преже била турецкаја цамија”. Поред оваквих камених цркава помиње се и једна од ћерпича у Асанпашиној Паланци (Руvaraц, 141, 147). За брвнаре немамо овве података, али није искључено да је и таквих случајева било за време Аустријанац, као и обрнутих за време Турака, када су цркве претваране у цамије.

⁸⁵ У Засавици је „у древно време”, на месту манастира „кога су Турци попалили и до основица порушили”, Карађорђе на истом месту начинио малу цркву „која по паденију његовом бјаше од Турака попаљена и сасвим порушена”. Доцније, за време Милоша, још је једном на истом месту подигнута „нова црква од дрва начињена. . . још недоправљена” (Вујић II, 80, 85);

⁸⁶ Вујић II, 123, 66.

⁸⁷ У борбама за ослобођење и приликом повлачења Немаца 1944. године ова црква настрадала и од бомбардовања.

⁸⁸ Тихомир Ђорђевић напомиње да се у народу све што је црквено сматра као светиња у коју не треба дирати. Стога, из црквеног забрана никад нико није смео ни гранчицу одсећи. (Ђорђевић, Живот I, 153).

⁸⁹ Споменица Тимочка, 148, 308, 279.

⁹⁰ Јиречек I, 179.

⁹¹ „У колико је то било допуштено народ сам подиже и цркве, али не по обрасцу величанствених и финих цркава из времена слободе, већ по обрасцу својих народних кућа, па их врло често чак и покрива крововима и шиндром, онако као што покрива и обичне куће” (Ђорђевић, СКЗ, 11).

⁹² Ђорђевић, СКЗ, 121.

⁹³ Пирх, 80.

⁹⁴ Ђорђевић, СКЗ, 122, 123.

⁹⁵ Трифковић, 628; Николић, 49; Ђорђевић СКЗ, 124, 134; Новаковић, 47.

⁹⁶ Цвијић, Антропоеографски, CXLV.

⁹⁷ „Јер беше довео и многе раднике зидаре и мраморнике веште из Грчке земље, и сам, бавећи се њима, учаше их да све по вољи његовој украсе” (Теодосије, 156).

⁹⁸ „Протомајстори” се пак зову само старешине радника који зидају. Јиречек III, 117, 201).

⁹⁹ Новаковић, 52—54.

¹⁰⁰ По свој прилици да су зидари били неимари[а дрводеље дунђери и цимермани.

¹⁰¹ Вујић I, 178.

¹⁰² Ђорђевић, СКЗ, 136.

Из јархивске грађе о занатима и еснафима у Србији сазнајемо „назначеније по коју цену мајстором, калфама и чирацима плаћамо наднише” 1834. године: мајстору 5—6 гроша, калфама око 4 гроша и 20 пара, а чирацима 3 гроша и 20 пара. Из списка заната и броја занатлија из 1836. године видимо да су, изузев механџија и абација, најбројнији дунђери. Има их у тадашњој Србији 456. Овом броју приближују се колари и качари — занатлије који такође раде са дрветом. Дунђера највише има у околју ужичком (114) и ваљевском (108) (Ђорђевић, занати, 54, таб. на крају).

¹⁰³ Ђорђевић, Кнез Милош, 149.

¹⁰⁴ Можда би био обрнут случај да су ове храмове подизали нешто вештији варошки мајстори или они најбољи, доведени са стране. Ови би, по нашем мишљењу, створили нешто треће, неодређено, јер, под утицајем са стране, не би били у стању правилно и пригодно да примене своје знање, с обзиром да ни они нису били прави уметници, кадри да схвате овај рад. И тако би, по свој прилици, баш ови „бољи” упропастили ову врсту црквених грађевина.

¹⁰⁵ Ђорђевић, Кнез Милош, 148.

Аргатлук је био и мајсторија сечоречких села. Мајстори се нису упуштали у веће грађевине. Главно им је било оправка кућа и грађење од дрвета. (Павловић, Ужичка, 16). Читаве друже мајстора Ужичана из околине Бајине Баште и Рогачице растурају се с пролећа по тамнавским селима, радећи поред Осаћана куће, ситније зграде, разне преправке и оправке (Павловић, Ваљевска, 446). Становници Попова поља, Крушевице и Мокрина још од старине дају најбоље дунђере. Њих помиње и народна песма. Исти је случај и са сељацима из пиротског округа, који прелазе и у Бугарску, Рујмунју и Босну. И у Скопској Црној Гори одају се сељаци дунђерском и дрводељском занату (Ђорђевић, СКЗ, 129—130). Стојан Новаковић пише да се „народ из планинских крајева међу Скадром, Битољем, Призреном и Скопљем разилази на све стране Полуострва балканског и раде разне занате и послове, враћајући се од времена на време кућама својим”. Дебрани из Струге познати су као грађевинари за цркве. Они тај посао обављају потпуно — заједно са живописом. Црноотравци и Дарковчани јесу мајстори и дрводеље на гласу. ; (Новаковић, 51). Говорећи о ибарском крају, Радомир Илић наводи податке које му је један старац дао: „Брвначе смо почели правити од оног времена, кад су овде почели долазити мајстори дибралије да стружу јапију. Тада смо се и ми почели од њих томе учити, јер ми раније нисмо умели стругати јапију, но кад нам је за што требало које брвно, ми смо тесали скиром, и од целе једе отешемо само

једно брвно, а сад од једне јеле настружемо јапије за целу кућу. И зато тек кад смо почели да стружемо јапију почели смо градити овакве брвњаче" (Илић, Ибар, 580), Цвијић подвлачи да се међу Дибралијама зидарима нарочито истичу Уљуфи, са ушћа Радике у Дрим, а из источне Србије сељаци из Жлне у околини Књажевца као мајстори брвнара и шиндралија (Цвијић, Антропогеографски, II).

¹⁰⁶ Грујић, Војводина II, 351.

Мајстору је дато „напред“ 3 форинте, а када је идуће године „доконао“, радници су примили 40 новчића „напојнице“.

¹⁰⁷ Караџић, Рјечник, (Осаћанин), 484.

¹⁰⁸ Ердељановић, Драгачево.

¹⁰⁹ Новаковић, 51.

¹¹⁰ Павловић, Јасеница, 12.

¹¹¹ Ђорђевић, СКЗ, 129.

¹¹² Тај дунђерски језик познат је у Србији и под називом *баналачки*, па и *бошкачки* или *бошњачки*, а ширили су га мајстори Осаћани по Шумадији и Подрињу, до Мокре горе и Златибора (Павловић, Говор, 125).

¹¹³ У Државном архиву има помена да 6. маја 1823. године кнез Милош шаље из Крагујевца 15 мајстора Осаћана да раде на црквама у Пожаревцу и у Рукомији (Ђорђевић, Кнез Милош, 149). Сима Паштрмац обавештава кнеза Милоша у Пожаревцу 24. априла 1826. да му је тога дана стигло „7 мајстора из Ваљева, доћићеиј и још 7; неимар њин каже, да су опредељени за цркву неку у Смедеревској (Нахији)“ (Државни архив бр. 568).

¹¹⁴ Павловић, Ужичка, 38.

¹¹⁵ У Шумадијској Колубари моравски тип куће од чатме или плетера био је не само многобројнији, него и старији од брвнаре старовлашког типа (Петровић, Колубара, 22).

¹¹⁶ Зна се и за гроб једног од мајстора по коме је цео брег добио име *Јевтов Гроб*. Један грм притиснуо је Јевта када је секао грађу, те је, како кажу, остао на месту мртав.

¹¹⁷ Види грађу.

¹¹⁸ Момировић, Дрвене, 170.

¹¹⁹ Павловић, Соколска, 403.

¹²⁰ Види грађу.

¹²¹ Стојановић, бр. 5305, 98.

¹²² Види грађу.

¹²³ Види грађу.

¹²⁴ Прву ћерамиду донели су у Шумадију ћерамидари из нишког и пиротског округа (Новаковић, 48).

¹²⁵ Ђорђевић, СКЗ, 132.

¹²⁶ Новаковић, 50.

¹²⁷ У старој ужичкој цркви, грађеној под утицајем брвнара, читамо имена ужичких кујунџија, урезана у приложене кујунџијске радове у сребру: „Сиа кандил положи Дамиан куинџија у храм Ужици 1828“, или уписана на иконама ужичких кујунџија из 1829. године. На придрженом тексту изведен је запис терзије Анђелка Андрића.

¹²⁸ Мијатовић, Расина, 290.

¹²⁹ Ђорђевић, СКЗ, 132.

¹³⁰ Редак је грађевинар који зида по вароши, а који је у исто време вичан и овим радовима, јер се обично од њих већ давно од викао и за њих нема више ни смисла, иако

су то најчешће у питању Црнотравици, Пироћанци или Дебрани, чији су преци били вични овој врсти грађевинарства. А већ о грађевинским предузећима не вреди ни говорити. У овом погледу, варошки начин грађења (цемент, гвожђе, машина) уништио је код мајстора духовитост и вештину народног неимарства, којима су се одликовали њихови претходници.

¹³¹ Овај крај источне Босне веома је сиромашан и заостао. Куће су мале и скромне, већином грађене од „шепера“, како овде зову плетер, Облепљене блатом и закречене, а прекривене још увек шиндром или „дрвеним црепом“ (клис). Старих брвнара овде више нема.

¹³² Осат или Мала Србија, како су га доскора звали сељаци Соколске нахије, био је у раније време права стална станица за српско становништво с југа. Насељен је херцеговачко-прногорским и далматинским породицама (Павловић Соколска, 351).

¹³³ Карловшек, 27, 58.

¹³⁴ Леже, 82—84, 189, 193.

¹³⁵ Караџић, Рјечник, (*запис*), 197.

¹³⁶ „Могућно је, да их је било и више, али морам признати, ја их нисам приметити“ (Николајевић—Каменски, 21). У Вреоцима, црква брвнара била је у другој половини XVIII века заклоњена у Милетића Кључу, поред реке Луковице. Међутим, народ је и одатле морао да бежи у планину, а цркву су Турци запалили. Подигнута је стога нова црква на још, скровитијем месту, у густој шуми, под самом косом брада, а поред Церовог потока (види грађу).

¹³⁷ Грујић (1718—1739), 174.

Па и у манастиру Боћанима у Бачкој, првобитна црква, опустошена од Турака, замењена је 1679. црквицом од дрвета, на чијем је месту доцније, 1722. године погдигнута данашња (Петровић—Кашанин, 30).

¹³⁸ Грујић (1718—1739), 176.

¹³⁹ Ђорђевић. Веровање, 855.

¹⁴⁰ Положај цркве у Ђурашиновцима, крај пута, сељацима није био по вољи. Стога су је „тајно, ноћу, пренели на садашње место и разгласили да је сама прешла. Турци су поверовали у то чудо и оставили је на миру“. Црква у Јаворинама је са другог брада „преко ноћи прешла сама на садашње место. Прича се да је од султана добијена дозвола да се богомоља начини колико може покрити воловска кожа“ И ово је изиграно на познати начин „исеца шем коже наопуту“. Услед тога што су Турци обијали цркву у Малбочу и у њу уводили коње, сељаци су за ноћ преместили грађевину у Кола, а „паши јаве да је црква сама прешла“. За цркву у Крупи народ прича да су Турци одредили место на Спасовинама. Међутим, спремљену јапију „народ је преко ноћи пренео на садашње (место) и јавили турском старешини да је она сама прешла“ (Момировић, Дрвене, 152, 154, 159, 162).

¹⁴¹ Лекс. Југославија I, 373.

¹⁴² Црква у Брезни је склоњена ниже, у „Ломин Поток“, у шуму.

¹⁴³ Дрвену грађевину могуће је и без растурања превући на друго место. Њене основне греде темељаче — *подвале*, како их обично називају, никада нису укопане у земљу већ, или на земљи непосредно леже, или су на каменим темељима. Под ове греде по дужини се

постављају *шалинци* или *плазови*, испод којих се лако могу подметнути балвани (дрвени ваљци), те се на тај начин удруженим снагама превлачи цела кућа. Око 40 пари волова упрегнутих у јарам, обављају овај посао. На овакав је начин, пише проф. Дероко, пренета једна црква брвнара у Босни, на даљину од више стотина метара (Дероко II, III). Још је познатија појава покретних *кућера* на санкама, првенствено на Златибору.

¹⁴⁴ Види Милошев говор на Скупштини сазваној на Спасовдан 1837. године (Ђорђевић, СКЗ, 113, 115).

Пример из Доње Оровице исто је тако сликовит: црква је на ћувику, у средишту насеља, а око ње поређане су укруг остале јавне грађевине (школа, судница, механа). Све ниже, распоређене су махале, у пет концентричних кругова (Види грађу).

¹⁴⁵ Ђорђевић, СКЗ, 115.

¹⁴⁶ Максимовић, 57.

¹⁴⁷ Споменица Тимочка, 259.

¹⁴⁸ Види грађу (Вреоци).

¹⁴⁹ Ђорђевић, Веровање, 855—857.

¹⁵⁰ Проф. Дероко сматра да кула — звоника највише има у рашкој стилској групи, ређе на Косову и по Метохији, а најређе у

Поморављу, где се изузетно појављују као кулице над припратом (Дероко, Монументална, 31);

¹⁵¹ Према мишљењу М. В. Сичинског, они воде порекло од романике, готике и византије, а Јоблици и архитектура старих украјинских кула и звоника тесно су везани са онима код других западних Словена и народа централне Европе.

¹⁵² Сичински.

¹⁵³ Документа летонска.

¹⁵⁴ Ђорђевић, Звона, 36, 37.

¹⁵⁵ Руварац, 109, 157, 159.

¹⁵⁶ Ђорђевић, Звона, 39, 40.

¹⁵⁷ Из тих разлога их Јоаким Вујић и не помиње у својим Путешествијима, описујући 1826. разне цркве у Србији.

¹⁵⁸ Дрвена звонара за београдску цркву, која није имала звоника, подигнута је већ 1830. године. Она је по свој прилици послужила и дрвеној цркви, све до подизања данашње Саборне цркве с уграђеним торњем — звоником, 1845 (Петровић, Финансије I, 763).

¹⁵⁹ Ђорђевић, Звона, 41—43.

¹⁶⁰ Види грађу.

¹⁶¹ Види грађу.



24. Бистрица код Нове Вароши: Дрвена звонара и црква од камена, слична брвнари — »Bistrica« près»Nova Varoš« campanile "de bois et église en-pierre, rappelant la construction de bois.